

ОНТОГЕНЕТИЧНА ДИНАМІКА ЕМОЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ ЕМПАТІЇ

Розглядаючи проблему природи емпатії та її розвитку, важливо з'ясувати механізми досліджуваного явища. Це питання видається ще складнішим, ніж визначення самого поняття "емпатія", оскільки до різних його трактувань додалося розмаїття в тлумаченнях змісту одних і тих же механізмів.

Деякі дослідники механізмом емпатії вважали емоційне зараження або наслідування (А.Валлон, 1967; У.Мак-Дугалл, 1916; П.Пресс, 1975; Н.С. Sullivan, 1953). Інші психологи розділяли критику Ф. Олпортом ідеї У. Мак-Дугалла про емоційне зараження як основний механізм симпатії (S. E. Asch, 1952). Вони припускали, що соціальна ситуація вимагає від людини складніших форм реагування, ніж наслідування або зараження, оскільки перед людиною стоїть завдання розуміння досвіду інших людей. Так, Ф. Олпорт (F. H. Allport, 1924), не заперечуючи наявності механізму зараження, вносить умовнорефлекторну поправку, яка дозволяє ставити питання про набування дитини симпатії шляхом досягнення схожості між досвідом суб'єкта й об'єкта.

Багато психологів основним механізмом емпатії вважають ідентифікацію (Н.М.Авдєєва, 1975; Б.Д. Паригін, 2005; Н.І.Сарджвеладзе, 1978; Л.П. Стрелкова, 1987). У психоаналізі емпатія також пов'язана з ідеєю ідентифікації: "Від ідентифікації шлях веде через наслідування до вчування, тобто до розуміння механізму, завдяки якому для нас узагалі можливий дотик до душевного життя іншої людини" [10: 54].

Розглядаючи ідентифікацію як єдність проєкції й інтроекції, Н.І. Сарджвеладзе, разом з емоційним зараженням, описує їх як механізми емпатійного процесу. Т.П. Гаврилова (1975), механізмами емпатії називає емоційне зараження на нижчих рівнях її розвитку (у маленьких дітей) і часткову або повну ідентифікацію на вищих рівнях – за певної сформованості "Я" людини. У її пізніших роботах виникнення емпатії пояснюється і механізмом емоційної децентрації (Т. П. Гаврилова, 1981; Т. П.Гаврилова, 1984). Г.М. Бреслав (1990), також уважає емоційну децентрацію початковим моментом співпереживання і співчуття, які він ототожнює.

М.Л. Хоффман [M. L. Hoffman, 1978] підсумовує накопичені в психології розвитку дані про становлення здатності до співпереживання і робить висновок, що в основі емоційного збудження в емпатогенній ситуації можуть бути різні процеси: реакція класичного обумовлення; співпереживання, опосередковане моторним наслідуванням; уявлення того, як людина повинна була б себе почувати на місці того, хто потребує допомоги.

Таким чином, бачимо, що в дослідженнях емпатії немає єдності щодо її механізмів.

Нами [6] було доведено, що природа емпатії є біопсихосоціодуховною, а вона сама – цілісним, ієрархічно структурованим, багатовимірним утворенням. Відображення переживань та їх трансформація може бути різної міри складності і відбуватися на різних рівнях: психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному і трансцендентному (духовному).

Процесуальність емпатії забезпечується генетично взаємопов'язаною системою емоційних, когнітивних та конативних процесів, взаємодія яких зумовлює її специфічну своєрідність. *Базовим психологічним механізмом* мікрогенезу емпатії є емоційне перемикання – переключення з емоцій об'єкта емпатії на емоції її суб'єкта. Генезис емпатійного процесу зумовлений множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикань: перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта та знову – на переживання об'єкта. Множина подвійних емоційних перемикань є основною складовою функціональної системи, яка забезпечує як мономодальне, так і різномодальне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта. Різноmodalне реагування на емпатогенну ситуацію є умовою біполярного розвитку емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки.

Зважаючи на вікові особливості розвитку психіки та особистості *ми припустили*, що на ранніх етапах онтогенезу емоційні механізми емпатії є домінуючими, а починаючи з пубертатного періоду починають переважати когнітивні.

На нашу думку, якщо припустити існування апріорної діалогічності, полісуб'єктності людської психіки (основне положення гуманітарного підходу), то можна стверджувати, що новонароджений з'являється на світ із вродженою потребою в іншій людині, готовністю до взаємодії з нею. Така готовність передбачає наявність не лише основи для розвитку перцептивних здібностей (виділення обличчя, мови дорослого, його рухів), але і передумов для взаємин "персоніфікації". Персоніфікаційні стосунки забезпечуються перш за все елементами емоційної сфери.

Досліджуючи філогенез емпатії [6], ми дійшли висновку, що біологічною передумовою її розвитку стала установка на емоційне сприймання близької істоти (як правило, матері). *Саме така установка (емпатійна установка) робить можливим відгук дитини на звертання матері, психологічну, а не тільки фізіологічну єдність з нею.*

Яскраво виражене позитивне ставлення матері до дитини протягом першого місяця його життя актуалізує емпатійні установки немовляти, зміцнює єдність системи "мати-дитина". У цій фазі онтогенезу стосунки "Я – Ти" (за М. Бубером), чи "пра-Ми" (за Л.С. Виготським) виявляються у своєму первинному (натуральному) вигляді. Це навіть ще не стосунки "персоніфікації", а відчуття симбіотичної єдності.

Учені [1; 2; 9] згодні з тим, що *ранні контакти дозволяють батькам і дітям краще налаштуватися на сигнали один одного, що, на наш погляд, і є суттю першої стадії емпатійних взаємин між ними. Налаштування одне на одного матері і немовляти полягає в актуалізації емпатійних установок дитини і матері.*

На другій фазі взаємодії з новонародженим мати своїм чуйним, емпатійним доглядом допомагає дитині відчувати себе об'єктом любові, прихильності, ніжності і турботи. Такий догляд допомагає дитині поступово долати симбіотичний зв'язок з матір'ю, починати виокремлювати своє "Я". Можна припустити, що за деякий час до "усвідомлення" свого фізичного "Я" немовля починає виокремлювати своє емпатійне "Я", тобто воно починає відчувати себе істотою, якій співчувають, яку розуміють, стан якої відчувають і на який реагують.

Дослідження умов, чинників і особливостей розвитку прихильності дитини до матері показали, що саме у дітей, матері яких проявляють чуйність і емпатійність, розвивалася надійна прихильність і довіра до людей [9]. Дослідження А. Валлона [3] показують, що немовля повністю занурене у свої емоції, і завдяки цьому воно зливається з відповідними

ситуаціями, які викликають ці реакції. Дитина ще не здатна сприймати себе як істоту, відмінну від інших людей, від кожної окремої людини. У цьому випадку ми не можемо говорити про емпатію у повному значенні цього слова. Особлива чутливість немовляти в першому півріччі життя до емоційного стану матері і відгук на цей стан у результаті його емоційного зараження можна назвати *симбіотичною емпатією і вважати її генетично первинною формою (видом) емпатії людини*.

З симбіотичної емпатії емоції немовляти мають одну модальність з емоціями дорослих. Мати для дитини є уособленням усього людства, будь-якого іншого дорослого. Позитивне ставлення до неї поширюється на всіх людей. Симбіотична емпатія немовляти проявляється в емоційному спілкуванні з дорослим, яке згодом трансформується в ситуативно-особистісне.

Симбіотичну емпатію можна уявити у вигляді інтерференції "хвиль" [11] матері і дитини. Рівень розвитку сучасної науки не дозволяє експериментально дослідити внутрішні механізми цього явища. Проте з погляду гуманітарної психології, такий тип взаємин у найчистішому вигляді є стосунками "персоніфікації", де кожний із суб'єктів безумовно сприймає один одного як цілісну й самоцінну особистість. Саме на цьому етапі онтогенезу закладається фундамент духовного та особистісного розвитку індивіда.

У ранньому дитинстві на відміну від проявів симбіотичної емпатії, *емпатійні реакції починають опосередковуватися когнітивними процесами на фоні домінування емоційних механізмів*.

Емоційно заражаючись почуттям страху, який переживає мати після удару предметом, що упав, дитина, внаслідок ще існуючої в її віці сенсорно-моторної єдності, вибухає сльозами. Проте високий рівень розвитку перцептивної психіки на другому році життя дозволяє досить адекватно сприйняти й "оцінити" емпатогенну ситуацію. Оцінка ситуації і зараження новим станом матері (переживання больових відчуттів) призводить до вторинної "оцінки" ситуації, прагнення усвідомити причини своїх переживань і переживань матері, чому сприяє психологічна єдність з нею. Подальше більш глибоке сприймання дитиною емпатогенної ситуації обумовлює актуалізацію її соціального досвіду, і вона, наслідуючи дорослих, намагається посприяти матері.

Малюки заражаються як позитивними, так і негативними емоціями своїх однолітків. Як правило, співпереживання негативних емоцій призводить до сприяння постраждалому. Щоправда, недостатність соціального досвіду часто обумовлює неадекватне сприяння.

У близько півторарічному віці діти можуть щиро співчувати один одному. Наші спостереження за емоційними іграми дітей показують, що вони швидко заражаються емоціями один одного і їхні співпереживання мають одну й ту ж модальність. В основі таких співпереживань лежить механізм емоційного зараження і наслідування, а механізм ідентифікації ще не спрацьовує. Дитині не дозволяє ідентифікуватися з ровесниками її егоцентризм.

У дошкільному віці зміщення акцентів з емоційної сторони спілкування на когнітивну, а також ослаблення дитячого егоцентризму сприяють якісним змінам і в процесі співпереживання. Співпереживання з мимовільної реакції перетворюється на процес, опосередкований ідентифікацією. Так, потрапивши в емпатогенну ситуацію, заразившись її емоційним фоном, дитина вже не реагує безпосередньо. Досить високий рівень розвитку сприймання, орієнтовно-дослідницької діяльності, зачатки довольності пізнавальної сфери сприяють диференційованому сприйманню ситуації і виокремленню з неї об'єкта, точніше, суб'єкта, з яким дитина себе ідентифікує і якому співпереживає.

Гра дозволяє дошкільникам усвідомити внутрішній світ інших людей, розвиває здатність стати на місце іншої людини, зрозуміти її, відчуті її, навчає їх співпереживати і співчувати іншим людям, надавати їм допомогу і співучасть. Проте дошкільнятам важко перенести кращі досягнення свого ігрового досвіду в світ реальних стосунків. Психіка дитини дошкільного віку ще досить центрована: її власне бачення світу значною мірою ототожнюється зі всією реальністю.

У дошкільному віці виникає егоцентрична емпатія [5]. У випадку егоцентричної емпатії людина сама є об'єктом власних переживань, а інший і його страждання — лише мотивом для переживань стосовно власного комфорту і добробуту. П'ятирічні діти здатні до гострих переживань заздрості. Якщо дитина заздрить, вона може стати ябедою, обдурити, проявити крайній егоїзм. Такі переживання є ознаками дисонансної емпатії, та антиемпатії.

Оскільки в дошкільному віці безпосереднє сприймання переживань іншого обумовлюється когнітивними процесами (аналізом емпатогенної ситуації і своїх взаємин з об'єктом емпатії), то співпереживання, за умови егоїстичної спрямованості дитини, спричиняє не співучасть, а переживання власної вигоди з неблагополуччя однолітка чи переживання незручності, які може їй принести ця або подібна ситуація. *Так уперше в онтогенезі виникає смислове опосередкування емпатійності*. Дитина ще не в змозі, подібно до дорослого, пережити всю радість іншої людини і, заздрячи їй, відчуті з цього дозволяє дошкільняті при співпереживанні однолітку або літературному герою переключитися зі своїх власних переживань на переживання об'єкта емпатії і, якщо вони йому не імпонують, відчуті переживання протилежної модальності.

У молодших школярів можна спостерігати прояви усіх ланок, етапів процесу особистісно-смислової емпатії, які репрезентуються у відповідних рівнях емпатійного ставлення [7]. *Діти молодшого шкільного віку стосовно різних об'єктів емпатії (тварини, ровесника, дорослого) більше схильні проявляти егоцентричні емпатійні ставлення, ніж суб'єктноцентричні, у зв'язку зі слабкорозвинутими в них децентраційними процесами*. Їхня реальна емпатійна поведінка обумовлена механізмами атракції, наслідування, соціальним контролем з боку дорослих, утилітарними мотивами.

У старшому підлітковому віці посилюються процеси індивідуалізації особистості, що може спричинити деяке ослаблення емпатійності та інтенсивний розвиток *групоцентричних емпатійних ставлень*. Проте розвиток у школярів вищих форм інтелектуальної діяльності, рефлексії, здійснення, за словами Ж. Піаже, останньої фундаментальної децентрації сприяє розумінню не лише дійсності та власної особистості, а й інших людей. Розширення та ускладнення інтелектуальних можливостей, актуалізація і посилення "туги за другом" [8], активний його пошук, потреба в тому, хто б міг зрозуміти і разом посівпереживати, зумовлюють розвиток вищих форм особистісно-смислової емпатії, які проявляються в *моносуб'єктних емпатійних ставленнях*. В їх основі лежить діалектична взаємодія емоційних, когнітивних та конативних механізмів.

У спілкуванні підлітки репрезентують ставлення до людини як до носія загальнолюдських цінностей, моральних норм і суб'єкта власної життєдіяльності. У результаті такого спілкування відбувається інтеріоризація морально-етичних норм, критично переосмислюється система моральних цінностей, формуються моральні переконання, відбуваються якісні зміни

в моральній свідомості.

Позитивний період у розвитку особистості настає поступово і починається з того, що перед підлітком відкриваються нові джерела радості, до яких він донині не був чутливим. На перше місце Ш. Бюлер ставить "переживання природи" — свідоме її переживання як чогось прекрасного і живого.

На наш погляд, переживання природи в ранній юності не є поверненням до анімістичного світовідчуття дитинства. Це, швидше, прояв юнацького релятивізму: все живе навколо вимагає не меншого співчуття і допомоги, ніж людина. *Емпатійне ставлення до природи в цьому віці є одним з основних моментів духовного розвитку особистості.*

У ранній юності школярі фантазують про різні сфери соціального життя, вони більш критично ставляться до витворів своєї уяви, порівняно з підлітками. При цьому відбувається мислительне та уявне програвання всіх найскладніших сторін майбутнього життя. І це єдина діяльність, в якій внутрішнє життя може бути "продіяне" [4], прожите у будь-яких напрямках. В основі такої діяльності лежать *антиципуючі емпатійні ставлення, які зумовлені перш за все функціонуванням когнітивних механізмів.*

До строкатої гами юнацьких переживань приєднується любов, тепер уже свідомо спрямована на доповнювальне "Ти". Очевидно, *саме в любові людина може проявити найвищу емпатійність.* У любові хлопець і дівчина навчаються *трансцендентних емпатійних стосунків.* Такі стосунки вказують на їх високу моральну та особистісну зрілість.

В умовах адекватної соціальної ситуації розвитку підліткової та юнацької вік є дуже важливим для позитивної динаміки емпатії, інтеграції її в особистісну якість. Якщо у молодшому шкільному віці високоемпатійність як якість особистості проявлялась у поодиноких дітей і, найімовірніше, була наслідком спеціальної корекційно-розвиваючої роботи, то в *ранньому юнацькому віці можна говорити про становлення емпатійності як вікової особливості особистості.* В юнацькому віці емпатія стає інтегральною характеристикою особистості, в якій проявляється її ставлення до світу, людей і до власної особи.

Висновки. 1. Емпатійні процеси зумовлені функціонуванням системи емоційно-когнітивно-конативних механізмів. 2. На ранніх етапах онтогенезу в системі емпатійних механізмів домінуючими є емоційні. Сислове опосередкування емпатійних проявів включається в ранньому дитинстві. У дошкільному та молодшому шкільному віці дія емоційних та когнітивних механізмів емпатії врівноважується, що зумовлює ситуативний прояв вищих рівнів її розвитку. У пубертатному та постпубертатному періоді завдяки інтенсифікації когнітивних механізмів на фоні адекватних переживань високорозвинута емпатія стає інтегральною властивістю особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология / Г.С. Абрамова. – М.: Академический проспект. Альма Матер, 2006. – 702 с.
2. *Авдеева Н. Н.* Вы и младенец: у истоков общения / Н.Н.Авдеева, С. Ю.Мещерякова. – М. : Педагогика, 1991. – 158 с.
3. *Валлон А.* Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – М. : Просвещение, 1967. – 196 с.
4. *Выготский Л. С.* Детская психология // Собр. соч. в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 432 с.
5. *Гаврилова Т. П.* О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. – М. : Знание, 1984. – 81 с.
6. *Журавльова Л.П.* Психология емпатії / Л.П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Я. Франка, – 2008. – 328 с.
7. *Журавльова Л. П.* Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л.П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – № 5(31). – С. 39 – 46.
8. *Обухова Л.Ф.* Детская психология : теория, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. – [3-е изд., стер.]. – М. : Тривола, 1998. – 351 с.
9. *Смирнова Е. О.* Теория привязанности : концепция и эксперимент / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 139 – 150.
10. *Фрейд З.* Психология масс и анализ человеческого "Я" / З. Фрейд. – М. : АСТ, 2004. – 188 с.
11. *Флейк-Хоббсон К.* Мир входящему : Развитие ребенка и его отношений с окружающими / К. Флейк-Хоббсон, Б. Е. Робинсон, П. Скин; [пер. с англ.]. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.

Подано до редакції 31.08.09

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлено різні погляди на механізми емпатії. Емпатія розглядається як цілісний, ієрархічно структурований, багатовимірний феномен, в основі якого лежить функціонування системи емоційно-когнітивно-конативних механізмів. Представлено авторське бачення особливостей взаємодії та функціонування системи емпатійних механізмів упродовж онтогенезу особистості.

Л.П. Журавлева

ОНТОГЕНЕТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ МЕХАНИЗМОВ ЭМПАТИИ

РЕЗЮМЕ

В статье изложены разные взгляды на механизмы эмпатии. Эмпатия рассматривается как целостный, структурированный, многоуровневый феномен, в основе которого лежит функционирование системы эмоционально-когнитивно-конативных механизмов. Представлено авторское видение особенностей взаимосвязи и функционирования системы эмпатийных механизмов на протяжении онтогенеза личности.

L.P. Zhuravlyova

ONTOGENETIC DYNAMICS OF EMOTIONAL MECHANISMS OF EMPATHY

SUMMARY

The article demonstrates different opinions as for mechanisms of empathy. Empathy is considered to be an integral, hierarchically structured, multilevel phenomenon based on functioning of the system of emotional-cognitive-conative mechanisms. The author presents an original vision of peculiarities of correlation and functioning of the system of empathy mechanisms during personal ontogenesis.
